

Azərbaycan Respublikası Medianın İnkisafı Agentliyi

Azərbaycançılıq ideyasının təbliği

Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

I Yazı

Azərbaycanın tanınmış dilçi və türkoloq alimi, mühacir ziyalımız Əhməd Cəfəroğlu (1899-1975) Gəncədə anadan olmuş, 1909-1916-cı illərdə Gəncə gimnaziyasında təhsil almış, daha sonra Kiyev Ali Ticarət İnstitutunun iqtisad fakültəsinə daxil olmuşdur. Fevral burjuva və oktyabr inqilablarından sonra həmin dövrün situasiya ilə bağlı 1918-ci ilin ortalarında yenidən Gəncəyə qayıdan Cəfəroğlu Nuru Paşanın Qafqaz İslam Ordusuna qatılmış və 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakını Azərbaycanın paytaxtı elan edənlərin arasında kiçik topçu zabiti kimi iştirak etmişdir. O, bundan sonra təsis olunan Bakı Dövlət Universitetinin (1919) tarix-filologiya fakültəsinin Şərq bölməsinə daxil olmuş, ancaq təhsilini yarımçıq qoyaraq Türkiyəyə köç etmişdir.

1920-ci illərdən Türkiyədə mühacirət həyatı yaşayan Cəfəroğlu İstanbul Universitetinin dil-ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuş, bu universiteti bitirdikdən (1925) az sonra Xarici İşlər Nazirliyinin təqaüddüsü kimi Berlin və Breslan universitetlərinə göndərilmiş, tanınmış türkoloqların mühazirələrini dinləmişdir. 1929-cu ildə o, İstanbul Universitetinə filologiya doktoru kimi dönmüş və Türk dili tarixi kafedrasının professoru olmuş, həm də universitetin yanında fəaliyyət göstərən Türkiyyat İnstitutuna rəhbərlik etmişdir.

Eyni zamanda, o, "Yeni Qafqasiya", "Azəri-Türk", "Odlu Yurd" jurnallarında elmi məqalələrinin bir çoxunu türkçülüyə, o cümlədən azərbaycançılığa və islamlığa həsr etmişdir. 1930-cu illərdə Türkiyədə işıq üzü görmüş "Azərbaycan Yurd Bilgisi" (1932-1934), "Türk amacı" dergisinin (1942-1943), "Türk dili və ədəbiyyatı məcmuəsinin" redaktoları olan Cəfəroğlunun Azərbaycan mədəniyyəti ilə bağlı əsas diq-

da yaxından bilən və tanıyanlara bir tədqiq kadrosu hazırlayaraq mədəniyyət tədqiqi ilə məşğul olmaqdan ibarət olmayıb, eyni zamanda onu bu ölkə ilə əlaqədar irqdaş və dostlarına tanımaqdır. Məcmuəmiz bununla da kifayətlənməyəcək və müştərək Türk mədəniyyətinin hələ aydınlaşmamış olan nöqtələrini nurlandırmağa çalışacaqdır".1 *Bütövlükdə, o, bu əsərində qədim dövrlərdən başlayaraq 20-ci əsrin 30-cu illərinə qədər Azərbaycan türkcəsi ilə bağlı Şərq və Qərb alimlərinin əsas araşdırma-*

Azəri sahəsi məhəlli ləhcənin inkişafı baxımından daha müasir şəraitə düşmüşdür. İran istilası və İran siyasətinin təəssübkeşliyi nəticəsində Azərbaycan və Anadolu dil və ləhcə etibarı ilə fərqli inkişaf yolu tutmuşlar".2 Cəfəroğlunun fikincə, 18-ci əsrdə İran hakimiyətinin cənubi Qafqazda zəfiləməsi və müstəqil türk xanlıqlarının yaranması Azəri türk ləhcəsinin yeni mərhələsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Azəri ləhcəsi ilə bağlı araşdırmaların mövcudluğu isə milli Azərbaycan ədəbiyyatı və

zimbəyin bu ləhcəni dövrün çağdaş elmi üsulları ilə araşdırması öz elmi dəyərini heç zaman itirməyəcəkdir".5 Onun fikrincə, Kazimbəy ilk dəfə ortaq türk dili ideyasını ortaya atmış, sonralar bu ideya İ.Qaspralı tərəfindən mənimsənilmiş və ümumrusiya türkləri ilə bağlı belə bir təşəbbüs irəli sürülmüşdür: "Lakin təəssüflər olsun ki, arzu edilən bu fikir əməli işdə təbiq olunmamış, tədrisən məhəlli ləhcələrin ədəbi şəkil alması türk ləhcələrinin bir-birindən ayrılmasına gətirib çıxarmışdır".6

Əhməd Cəfəroğlunun dünyagörüşündə azərbaycançılıq, istiqlalçılıq və maarifçilik

mətbuatını 19 əsrdən etibarən daha geniş inkişafından irəli gəlmişdir. Cəfəroğlu yazır ki, yalnız milli türk ədəbiyyatının və inkişafından xəbərsiz olanlar Rusiya daxilində azəri türk ləhcəsinə dair meydana çıxan tədqiqatları rus idarəçiliyinin xidmətləri sırasına daxil edə bildilər.3 Yeni Azərbaycan türkcəsi 19-cu əsrə qədər də mövcud olmuş, sadəcə bu dövrdə Azərbaycan türkcəsi özünün intibah dövrünü yaşamışdır (milli mətbuat, milli komediyalar və s.). Bu baxımdan, rusların iddia etmələri ki, "Azərbaycan ləhcəsi" onların sayəsində aşkar olunmuş və tədqiqat obyektinə çevrilmişdir, bununla razılaşmaq olmaz.

Hər halda, bu dövrdə

Cəfəroğlu yazır ki, fransız, rus, gürcü, erməni və başqa xalqların dilçilərindən J.Berezin "Şərq səyahət", İ.R.Tsilosani, L.Budaqov "Türk-tatar-azərbaycan ləhcəsi", müqayisəli türk-tatar ləhcələri lüğəti", M.A.Vəzirov-Zui "Tatar-azərbaycan ləhcəsi dərslər kitabı", L.Lazerev "Osmanlı və Azərbaycan ləhcələrinin müqayisəli türk dili mütəxəbatı" və "Türk-tatar dili" əsərlərində Türk ədəbi dilinin osmanlı və azəri ləhcələrini bir-birlərindən fərqləndirməyə çalışsalar bir şey əldə edə bilməmişlər.7 Lazerev yazır ki, Azərbaycan və Osmanlı türkləri bir-birləri arasında türkcə danışmağı çox yaxşı bilsə də, amma bir kitab yazanda 90 faiz ərəb-fars sözlərindən

qət yetirdiyi və tədqiqat obyektinə çevirdiyi sahələrdən biri Azərbaycan türk dili və ədəbiyyatı olmuşdu.

Onun əsas əsərləri aşağıdakılardır: "Gəncə dialektində 75 Azərbaycan bayatı türküsü. Bir dil araşdırması ilə", "XVII əsr Azəri şairi Məlik bəy Avcı" (1933), "XIX əsr Azəri şairi Siraci" (1932), "Böyük azəri türkçüsü Mirzə Fətəli Axundzadə" (1936), "Azəri ədəbiyyatında istiqlal mübarizəsi" (1932), "Şərqdə və Qərbdə Azəri ləhcəsi tədqiqatları" (1934) və b.

Cəfəroğlunun irsində əsas yerlərdən birini milli maarifçiliklə bağlı türk dilinin, türk əlifbasının, türk ədəbiyyatının yaranması və inkişaf mərhələləri tutmuşdur. "Şərqdə və Qərbdə Azəri ləhcəsi tədqiqatları" əsərində Ə.Cəfəroğlu "Azərbaycan Yurd Bilgisi" jurnalının məqsəd və məramını açıqlayarkən, bir daha Azərbaycanın istiqlal davasının elmi yöndən əsaslandırılmasının vacibliyini vurğulayır. O, yazırdı: "Azərbaycan Yurd Bilgisi"nin məqsəd və qayəsi yalnız Azərbaycanı hər bir xüs-

1920-ci illərdən Türkiyədə mühacirət həyatı yaşayan Cəfəroğlu İstanbul Universitetinin dil-ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuş, bu universiteti bitirdikdən (1925) az sonra Xarici İşlər Nazirliyinin təqaüddüsü kimi Berlin və Breslan universitetlərinə göndərilmiş, tanınmış türkoloqların mühazirələrini dinləmişdir. 1929-cu ildə o, İstanbul Universitetinə filologiya doktoru kimi dönmüş və Türk dili tarixi kafedrasının professoru olmuş, həm də universitetin yanında fəaliyyət göstərən Türkiyyat İnstitutuna rəhbərlik etmişdir

larının mahiyyətindən söhbət açmışdır.

Onun fikrincə, Türkiyə və Azərbaycan türklərinin ədəbi dili mögöl istislasına qədər eyni olmuş, ancaq bu dövrdən başlayaraq azəri türkcəsi ortaq kökündən bir qədər ayrılmışdır. Azərbaycan türkcəsi (şimalı və cənublu) İranın təsir dairəsində olduğu üçün ümumilikdə əsas anna oğuzcadan ayrılmasa da, tədrisən Anadolu ədəbi türkcəsindən fərqli bir ədəbi dil mahiyyəti almağa başlamışdır: "Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi xənadanı və müstəqil Qafqaz xanlıqları kimi türk idarəçiliyi altında mövcud olmayan, hətta dini və siyasi cəhətdən müxtəlif dövrlərdə osmanlılığa qarşı çıxan

Mirzə Kazimbəyin türk-tatar dilinin "Azərbaycan ləhcəsi"ni tədqiqat obyektinə çevirməsi diqqətə cəlb edir. Cəfəroğlu təəssüf edir ki, Kazım bəy tədqiqatlarını doğma ləhcəsindən daha çox "tatar" ləhcəsi əsasında qurmağa üstünlük vermişdir: "Bu səbəbdən də Azəri ləhcəsi tədqiqatları onun qrammatika kitabının araşdırdığı məsələlər içərisində görünməz olmuşdur".4 Bütün bunlarla yanaşı o hesab edir ki, "Türk dili tədqiqatlarının başlanğıc dönməsində, xüsusən də Azəri ləhcəsi ilə bağlı hər hansı elmi dilçilik araşdırmalarının mövcud olmadığı şəraitdə Ka-

istifadə edirlər. Ona görə də, bir türk ərəb-fars dillərinə dərin bələd olmasa, bu gün türk dilində yazılan kitabı oxuyub bir şey anlamaz. 8

1 Cəfəroğlu Ə. Şərqdə və Qərbdə Azəri ləhcəsi tədqiqatları. Azərbaycan Yurd Bilgisi. N27-30, İstanbul, 1934.

2 Cəfəroğlu Əhməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Mütərcim, 2008, s.266

3 Yene orada, s.278

4 Yene orada, s.280

5 Yene orada, s.280

6 Yene orada, s.318

7 Yene orada, s.282-286

8 Yene orada, s.286

Azərbaycan Respublikası Medianın İnkisafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur